

Det tysta arvet

– en utställning om folkmordet på romer under Förintelsen

BELKA TANNERSON är fyra år vintern 1942. Hennes mamma deporteras till ett läger, hennes pappa tillfångatas och förs bort. Hon och hennes två systrar överlever ensamma. ”Efter kriget levde vi som hundar.”

SABINA KWIEK skickas med en transport till Buchenwald 1944. Hon är fyra år. ”Man sa till oss: ’Säg inte att ni är hungriga, de kommer att döda er.’ Vi förstod.”

BRONISLAW KWIEK klarar sig som liten pojke undan en transport till Auschwitz. Många i hans släkt mördas. Han hålls gömd, lever i skräck, och minns från tre års ålder synen av människor som dödas. ”Som äpplen faller från träden, så föll människor på gatorna.”

TUSENTALS ROMER fängslades och döddes under andra världskriget i läger som Auschwitz, Chelmno, Bergen-Belsen, Treblinka, Buchenwald och Jasenovac. Men många tusen romer sköts också till döds på flykt, i skogar där de gömde sig, varhelst de nazityska trupperna stötte på dem. Många av dessa mord dokumenterades inte, men man tror att så många som 500 000 romer kan ha mördats under Förintelsen.

ÖVERLEVANDE ROMER har sällan vittnat om vilka grymheter de och deras familjer utsattes för under Förintelsen och hur det påverkat dem för all framtid.

FÖRFATTAREN Monica Hirsch och fotografen Maja Kristin Nylander fick förtroendet att komma hem till tretton överlevande, barn och barnbarn till överlevande, för att lyssna. Vissa hade aldrig tidigare berättat, vissa bara för de närmaste. Några mindes mycket och detaljerat, andra kortare episoder.

DÅ, UNDER ANDRA VÄRLDSKRIGET var de flesta av dem barn. Nu, innan det var för sent, ville de träda fram för att världen inte ska glömma deras historia. Alla sa att det var viktigt att deras berättelser skrevs ner. Det brådskade.

Belka Tannerson, Sabina Kwiek och Bronislaw Kwiek hann berätta. De finns inte längre bland oss. Deras berättelser lever vidare.

Utställningen baseras på boken *Det tysta arvet – romer under Förintelsen*.
Författare: Monica Hirsch
Fotograf: Maja Kristin Nylander
Sakkunnig: Ingrid Schiöler

Utställningen är producerad av
Forum för levande historia i samarbete med
Göteborgs Stad.

MASIO KWIEK

Far och son träffades aldrig

”Min far och hans bror tillfångatogs under Warszawaupproret. De fördes bort och försvann. Mamma letade hela tiden efter min pappa under den här sista tiden av kriget. Hon var gravid med mig.

Romer var mycket utsatta. De kunde inte gömma sig med sina hästar och vagnar och stora läger. Tyskarna kom och grep dem eller så dödades de på plats, det fanns ingen tid att tänka. Många skickades till Auschwitz och andra koncentrationsläger.

Sommaren 1945 kom en pojke, en ung man, tillbaka från ett läger i Tyskland. Det var pappas kusin. Han gick till min farmor och berättade. 'Du behöver inte vänta på din son längre, för jag har sett, och jag vet att han dog i lägret.'

Masio Kwiek, Stockholm
– född 1945 i Warszawa, Polen.

Warszawaupproret kallas den polska motståndsrörelsens uppror mot tyska trupper när den sovjetiska armén närmade sig Warszawa 1944. Efter 63 dagars strider tvingades motståndskämparna ge upp.

SABINA KWIEK

Barn minns det svåra livet

Om jag kommer ihåg Buchenwald?
Kära vän, jag ska säga dig sanningen.
När du lever det goda livet, då kanske
du glömmer. Men när du lever ett
fattigt liv och är hungrig, då kommer
du ihåg allting. Det går inte glömma
ett sådant liv som jag hade. Men vi
barn förstod allvaret och gjorde som
vi blev tillsagda.

I Buchenwald separerade de oss från
våra mammor och pappor. Man sa
till oss: 'Säg inte att ni är hungriga,
de kommer att döda er.' Vi förstod.

Men varför var de ute efter oss?
Varför hade vi inte mat? Varför
behandlade de oss så dåligt?

När judarna fördes bort visste vi att
de skulle dö. Vi förstod. De grät.
Det var kallt.

Sabina Kwiek, Örebro
– född 1940 i Kolomyja som då låg i Polen.

Buchenwald var ett koncentrationsläger norr om
staden Weimar i Tyskland, ett av de största på tysk
mark, med omkring 130 satellitläger. De första fångarna
anlände i juli 1937.

TEODOR MUTTO

I godsvagnar från plats till plats

” Vi var slavarbetare. Många försvann. Många blev sjuka och måste till sjukhuset. Vi kände på oss att vi inte skulle få se dem mer. De kom inte tillbaka.

Vi reste med häst och vagn och hade hört att Hitler skulle komma och ta Polen. Vi visste att tyskarna inte tyckte om judar, och inte om romer, så vi flydde till Ryssland. Jag var nio år.

Vi arbetade på en kolchos. Sedan reste vi runt i godsvagnar. Jag var i Sevastopol på Krimhalvön, i Ukraina, Belarus, passerade Moskva och Leningrad. Ibland hade vi någonting att äta, ibland fanns ingenting.

Det är svårt att veta varför jag klarade mig. På något sätt var jag tvungen.

Teodor Mutto, Göteborg
– född 1932 i närheten av Krakow, Polen.

DRAGAN KUZHICOV

Kriget tog slut men förföljelsen fortsatte

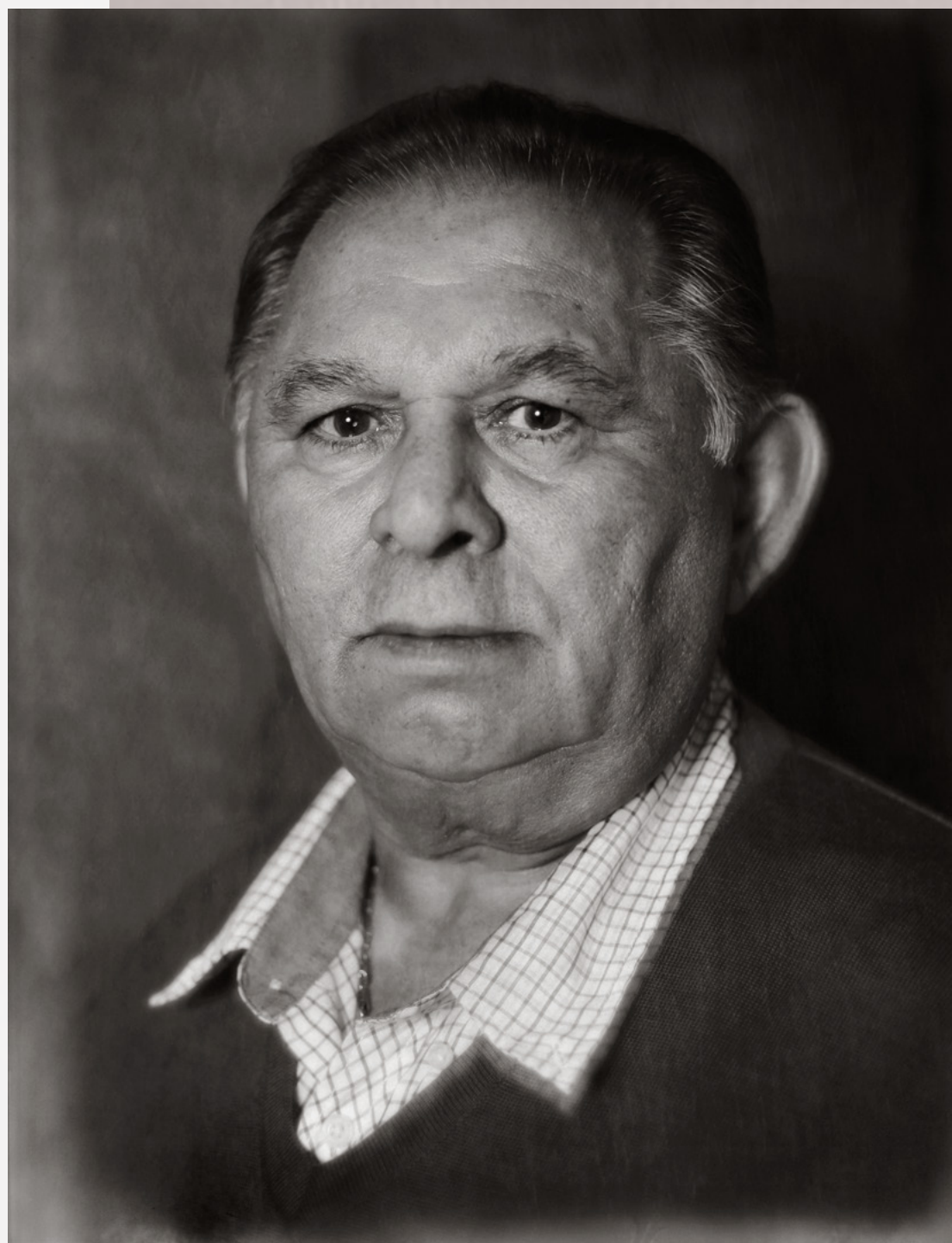
I byn Raska i Serbien hade romer bott länge, det var en lugn och bra plats. Där hade min familj slagit sig ner. En dag tvingades de att packa sina väskor och ge sig iväg. De hade inga hästar och gick till fots genom byn. Farmor följde inte med, hon ville inte lämna sina andra släktingar. Ustasja hann i fatt dem.

De tyckte inte om romer och de slog romerna med hammare i huvudet och kastade dem i floden Morava. Så höll de på hela dagen, slaktade och slängde dem i vattnet. Och där var min mormor.

Vi har påverkats mycket av det som hände, vi känner oss fortfarande på något sätt hotade. Det går aldrig att glömma. Kriget var slut men förföljelsen fortsatte ändå i många länder.

Dragan Kuzhikov, Helsingborg
– född 1949 i Rus (Ruse), Bulgarien.

Ustasja var Oberoende staten Kroatiens fascistiska regering. Regimen dödade systematiskt serber, romer och judar.

WIKTOR FAMULSON

Grävde ner sig för att inte förfrysa

I Lodz getto samlade de romer från hela Europa, fem tusen romer. De transporterades iväg och dödades, allihop. Min mormor dog i gettot. Pappa hade de redan tillfångatagit och vi visste inte vart de fört honom. Jag såg honom aldrig mer.

En natt gav vi oss iväg. Vi gömde oss i skogen. Vi klarade oss för att de äldre kände till hur man lever i skogen.

Polacker på bondgårdar hjälpte oss. Men de ville inte att vi skulle bo där, inte romer, då skulle de också dödas. De hade rätt.

För att inte frysa måste vi gräva ner oss på nätterna, som i en bunker. Det var inte tillåtet att elda på nätterna då kunde tyskarna hitta oss. Vi klarade oss i skogen tills ryssarna kom 1945. Men vi hade det mycket dåligt. Mycket, mycket.

Wiktor Famulson, Stockholm
– född 1938 i Rumänien.

I slutet av 1941 fördes omkring 5 000 romer till Lodz i Polen och placerades i en avskild del av gettot. Redan i januari 1942 transporterades 4 300 romer från Lodz till förintelslägret i Chelmno.

ROZALIA MILANSON

Tre systrar överlevde tillsammans

” Tyskarna hämtade min pappa. Han kom aldrig tillbaka. Sedan förde de bort mamma. Jag var tio år och blev ensam med mina två systrar, Fira bara två år och Belka fyra.

Tänk dig, i tre år var vi utan vår mamma. Jag tog hand om mina systrar. Vi hade inte mycket att äta, och barnen ropade: 'Mat, mat.' Men det fanns ingen mat.

Varje dag gick jag ensam cirka femton kilometer till en järnvägsstation. Jag var tvungen att skaffa något att äta till mig och mina systrar. På stationen fanns många soldater, som jag sjöng och dansade för. De gav mig mat och konserver som jag la i en liten pulka, som jag drog med mig fram och tillbaka varje dag. Jo, varje dag gick jag ensam, och maten som jag fick räddade våra liv.

Rozalia Milanson, Göteborg
– född 1932 i Krakow, Polen.

BELKA TANNERSON

Herre Gud så hon grät

” Vi bodde på ett gammalt tåg och sov på golvet i sista vagnen. Mamma satt i ett läger och var borta i fler år. Pappa hade tyskarna tagit. Vi var hungriga, Herre Gud, vi tänkte på mat hela tiden.

Jag kommer inte ihåg hur länge vi var i Ryssland och när vi åkte därifrån med tåget till Czestochowa i Polen. Uppe från tågtaket fick vi syn på mamma när hon kom. Hon mådde jättedåligt. Jag och mina systrar grät. Mamma tittade på oss. Herre Gud så hon grät.

Allt blev bättre när vi var tillsammans, men vi hade ingenting att äta. Mamma sa: 'Vad ska jag ta mig till? Jag måste skaffa mat till er, mina barn.' Vi levde som hundar. Herre Gud, vi sov än här och än där, hela tiden på olika ställen.

Belka Tannerson, Helsingborg
– född 1937 i Dorohusk, Polen.

Tyskarna invaderade Czestochowa i Polen den 3 september 1939. Ett getto anlades i den gamla delen av staden. Senare upprättades flera tvångsarbetsläger i Czestochowa.

FIRA RAMENSON

Född i fängelse

” Jag föddes i ett fängelse under kriget. Mamma hade fängslats, jag vet inte varför. För minsta lilla sak kunde man fängslas. Jag tror att vi var i fängelset ett år. Mina två systrar var tillsammans. Efter fängelsetiden gömde vi oss hela tiden, vi var rädda för tyskarna, de tyckte inte om romer.

Min äldsta syster Rozalia har berättat att tyskarna förde bort mamma. Det sas att hon fanns i staden Czestochowa. Jag minns när vi kom dit, och hur glad jag blev när vi återförenades. I tre år hade jag varit utan mamma. I tre år.

Kriget var slut och vi var tillsammans. Allt blev bättre, men vi hade stora problem. Vet du, sanningen att säga, det var inte alls bra.

Fira Ramenson, Göteborg
– född 1941 i Kiev, Ukraina.

BRONISLAW KWIEK

Människor föll som äpplen från träden

Jag var ständigt instängd hemma, gömdes i källare eller på kyrkogårdar. Jag minns, det var döda människor i gravarna. Mamma sa till mig att jag inte skulle bry mig om det. Man vande sig.

Före kriget, innan jag föddes, hade vi det bra i Polen, det har man berättat för mig. Men när kriget började 1939 innebar det slutet för oss. Det året kom jag till världen.

Senare skulle man transportera oss vidare. Vi visste inte vart. Jag höll mamma i handen och jag såg en kvinna som låg död på gatan. Hon hade inget huvud och barnen låg på henne. Den synen kan jag inte glömma, aldrig.

Människor var som ingenting. Som äpplen som faller från träden, så föll människor på gatorna.

Bronislaw "Dolfi" Kwiek, Göteborg
– född 1939 i Tarnow, Polen.

BATA IVANOV

Vår historia måste föras vidare

”Kriget drabbade mig hårt. Jag hamnade på barnhem, pappa kom aldrig tillbaka och mamma blev sjuk i koncentrationslägret. Livet efteråt påverkades, vi blev fattigare och fick många problem. Jag känner stor sorg över att jag inte fick lära känna min pappa.

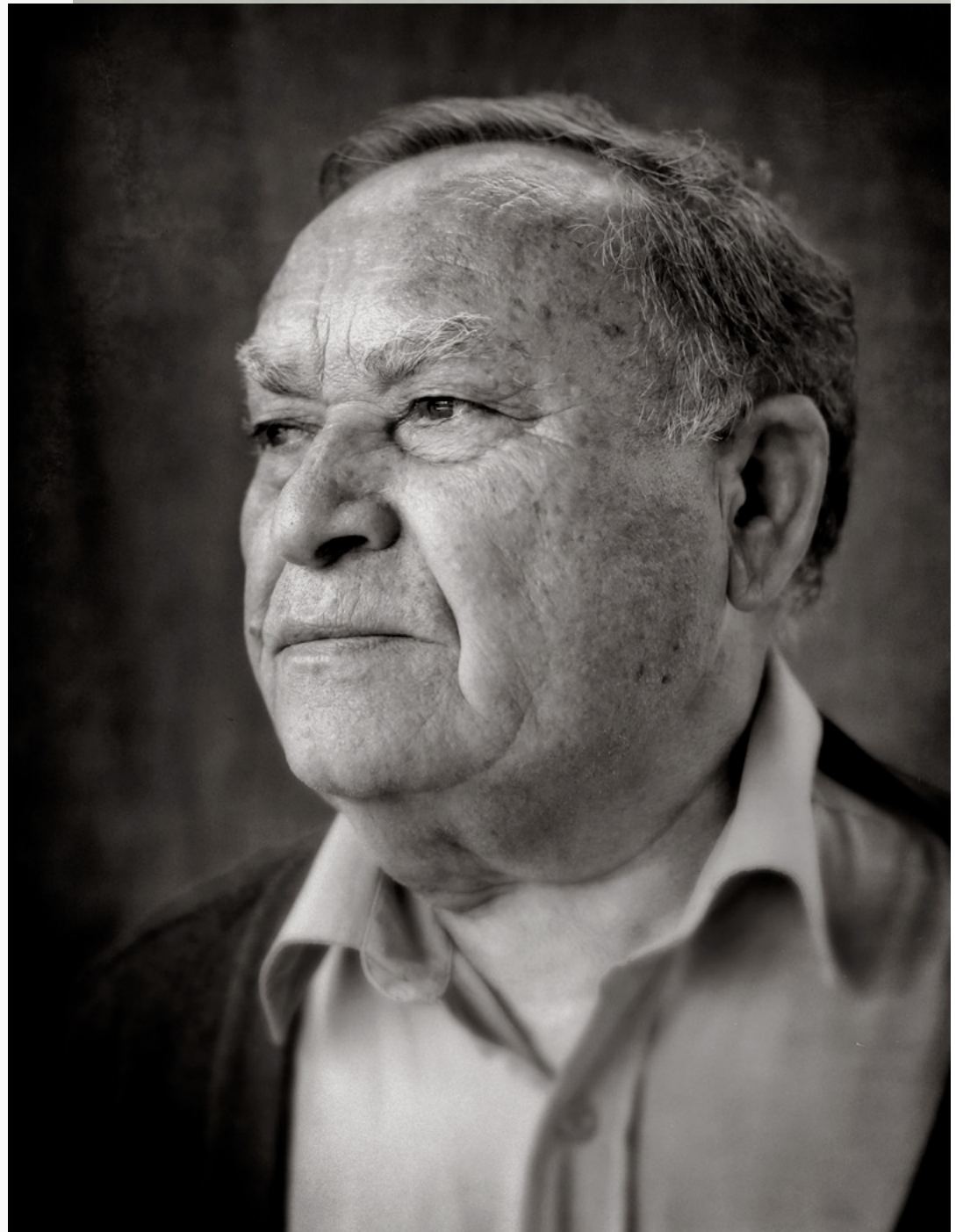
Under kriget var det en grupp romer som höll ihop. De hade hästar och vagnar och flyttade från ställe till ställe och hamnade bland annat i Kroatien.

De greps och förflyttades till koncentrationslägret Jasenovac. Pappa körde de iväg till Tyskland. Efter kriget fick jag höra att han hade jobbat som slavarbetare. Mamma var kvar i Jasenovac i sju, åtta månader, tills lägret befriades.

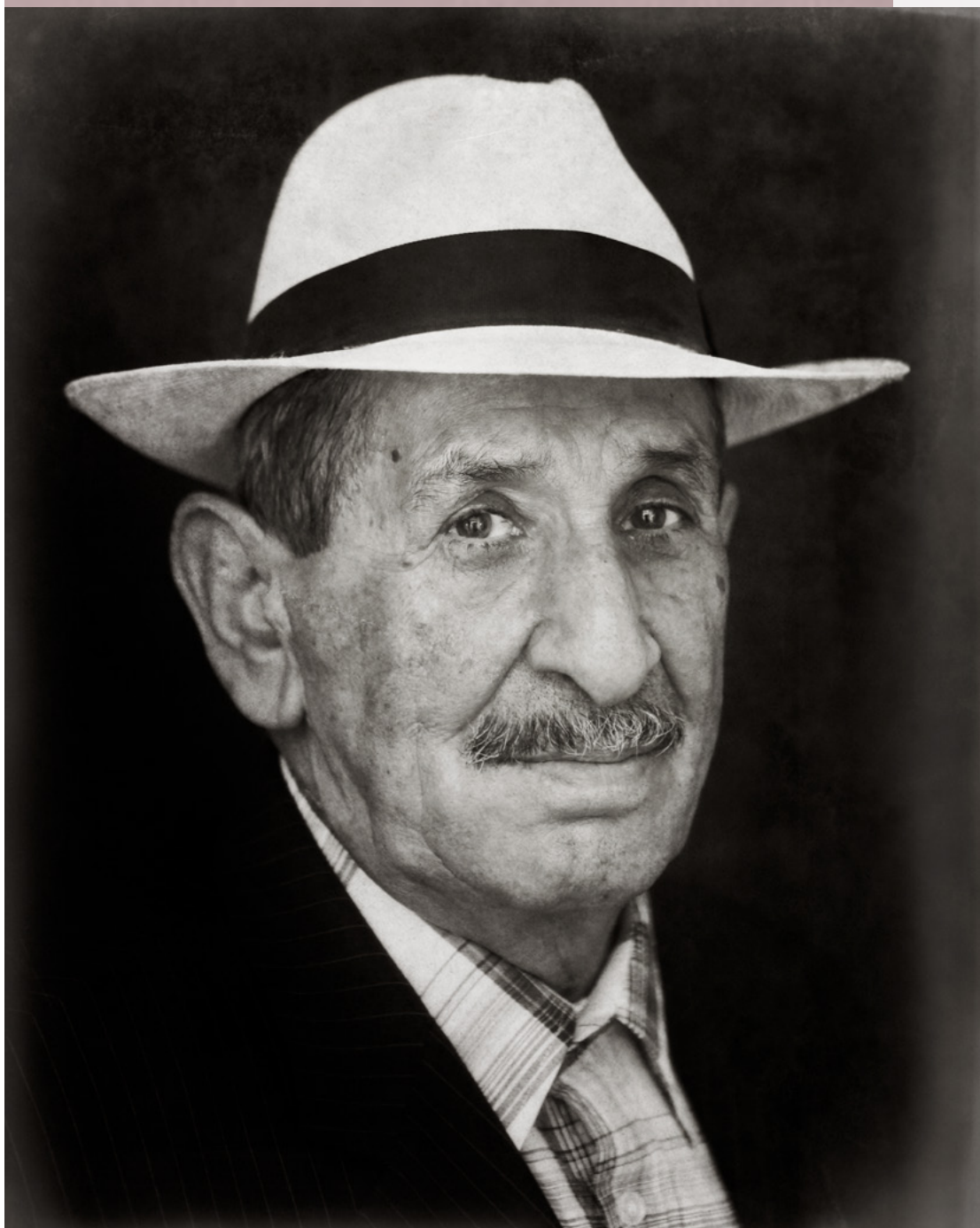
Vi berättar för våra barn och barnbarn. Om man inte berättar tappar man sin historia.

Bata Ivanov, Göteborg
– född 1945 i en vagn i Serbien.

Jasenovac var ett koncentrationsläger cirka tio mil sydost om Zagreb i Kroatien. Det finns uppgifter på över 83 000 mördade i Jasenovac.

WICIA MUTTO

Vi skulle bara hämta ved i skogen

En dag när jag var knappt åtta år befann vi oss cirka tjugo kilometer från Tarnow med våra hästar och vagnar i skogen. Jag, en annan pojke och två flickor skulle hämta ved, då hörde jag motorer. Det var tyskarna. Min kamrat sa att vi skulle lägga oss ned på marken, han visste att tyskarna var ute efter romer för att döda dem.

Vi låg ner i kanske två timmar. Vi kunde inte prata, ingenting. Så hörde vi att de sköt. Sedan blev det tyst igen. Vi hörde ingenting. Alla var försvunna. Våra familjer var inte kvar. Hästarna var borta, det fanns bara tomma vagnar. Allt som fanns hade de tagit.

Var mina föräldrar är begravda vet jag inte, eller om de togs till Auschwitz har jag inte fått reda på. Jag vet ingenting. Jag var ju bara en ung pojke.

Wicia Mutto, Helsingborg
– född 1934 i Krakow, Polen.

DANUTA BALHED

Familjen är vår trygghet

” Mina barnbarn, Izabella och Tiffany, frågar mig om mitt liv, om kriget, om allt.

Många sa att pappa var död, men två år efter krigets slut kom han hem. Jag blev rädd för jag kände ju inte honom.

Min morbror blev tagen av tyskarna sextio kilometer från Bydgoszcz där vi bodde. Han hade en matvarubutik och hade sålt till judar, så att de skulle ha mat att äta. Han ville hjälpa sina judiska vänner. Tyskarna dödade honom inte.

När kriget tog slut var jag fortfarande liten. Jag vet att det var många från mammas familj som aldrig kom hem, de hade blivit mördade.

Izabella: Det som hände under kriget har påverkat oss barnbarn mycket. Morfar sa alltid att det kommer att hända igen.

Danuta Balhed, Göteborg
– född 1940 i Bydgoszcz, Polen.

MATTIAS

Farmors hemlighet

Det var något särskilt med mig och farmor. Jag brukade sitta i hennes knä och hon kramade mig alltid hårt. Hon var rädd om mig, gav mig mycket mat, och vindruvor som hon skalade. Jag gick ofta med henne i skogen och plockade svamp, ofta.

Hon var född i Österrike och farfar i Danmark, hon hade suttit i koncentrationsläger och han hade jobbat i motståndsrörelsen och kört flyktingar till Sverige.

Allting började med att min bror hittade hennes nummer, Z7486, i datorn. Det var bara i Auschwitz de tatuerade in nummer på romer, men vi fattade inte.

Jag har gjort efterforskningar i min släkthistoria sedan jag var 14 år. Frågat och tjatat. Men det är inte förrän nu som jag vet.

Farmor var den enda överlevande bland sina syskon. Hon berättade aldrig någonsin att hon var rom.

Mattias, Bohuslän
– född 1982 i Mölndal, Sverige.

MAN VET INTE SÄKERT hur många romer som levde i Europa vid tiden för andra världskriget, men kanske mördades så många som en tredjedel av alla europeiska romer av nazisterna och deras allierade.

FRÅN MITTEN AV 1942 skickades romer från Nazityskland och de ockuperade länderna i Europa till koncentrations- och utrotningsläger.

I AUSCHWITZ-BIRKENAU upprättades ett romskt läger. Vuxna och barn i lägret gasades till döds eller slogs ihjäl av lägervakter. Många dog också av sjukdomar, undernäring och i medicinska experiment.

NATTEN MELLAN DEN 2 OCH 3 augusti 1944 mördades alla de omkring 4 300 personer som fortfarande hölls fångna i det romska lägret. De flesta av dem var äldre, kvinnor och barn. De fördes till gaskamrarna och gasades till döds.

SVERIGES GRÄNSER var stängda för romska flyktingar under andra världskriget. Redan från 1914 och fram till 1954 var all romsk invandring till Sverige förbjuden. Trots det lyckades några få romer komma in i landet med de humanitära hjälpaktionerna vid krigets slut.

NAZISTERNAS ÖVERGREPP på romer dokumenterades inte efter kriget. Vittnesmål från romer som överlevt förföljelser och som sett sina anhöriga mördas samlades inte in. Det saknas kunskap om antiziganismens historia, om hur romer behandlades såväl före som efter andra världskriget. Slutet på Förintelsen innebar inte slutet på förföljelsen av romer.

DET DRÖJDE OCKSÅ 40 ÅR innan Västtyskland officiellt erkände folkmordet på romer. Först 2014, 70 år efter utplånandet av det romska lägret i Auschwitz-Birkenau framförde Tyskland en officiell ursäkt.

